

Stamler Ábel

Morális kategória-e a bűn?

A bűnről a törvény, a rend és az út összefüggésében

„Csakis a bűn képes elvenni tőle szabadságát s a Fő Jóhoz való hasonlóságát, az isteni fényt.”¹

Dante

„A bűnök gyökere, az Igazság elhomályosítója: a múlandó dolgok szeretete.”²

Suso

■ Korunk embere³ abban a sajátos helyzetben találja magát, amely valamennyi premodern civilizáció számára ismeretlen volt, s amennyiben ezen civilizációk ismertek volna is hasonló helyzeteket, egyértelműen heterodoxnak minősítik. A vallás moralizálódásáról és ezzel párhuzamosan a morál szekularizációjáról van szó,⁴ amely magában foglalja mind az erények, mind a bűnök⁵ szekularizációját.⁶ Anélkül, hogy részletesen elemeznénk azt az utat, amelyet az etika⁷ és ezzel együtt a bűn értelmezéstörténete bejárt az elmúlt évszázadokban, elég néhány pillantást vetni a modern morálteológiára és főképpen annak pasztorálteológiai alkalmazására ahhoz, hogy világossá váljon számunkra: egy-két értelmezői kivételtől eltekintve a keresztény bűnfogalom elvesztette eredeti jelentését, ugyanakkor a hagyományosnak mondott vallási formák kortárs kritikusi ezzel párhuzamosan túl soknak tartják a bűnökkel való foglalatzkodást a vallási közösségek részéről. Ez alól tulajdonképpen csak és kizárólag a vallási vezetők azon kijelentései jelentenek kivételt, amikor szociális, környezeti vagy egyéb, kifejezetten világban-benne-lévő és evilági hatással (!) rendelkező bűnökről beszélnek. Az, hogy a bűn mára elvesztette valódi értelmét, részben éppen annak köszönhető, hogy az egyházak egyes képviselői az utóbbi évszázadokban a bűnről csak morális, újabban egyenesen pszichológiai szempontból beszéltek, dogmatikai, metafizikai alapjaitól megfosztva azt. Morálteológia természetesen nem létezhetne dogmatika nélkül, ahogy bűnökről és erényekről sincs

értelme beszélni, csak egy bizonyos szempontból. A morál leválasztása a magasabb teológiáról ahhoz vezetett, hogy a viszonyítási pont a vallásos morál számára is sokkal inkább a társadalom, az „emberiség”, a világ, a másik ember, újabban pedig a természet lett. A bűn eredetileg az istenkapcsolattal, az isteni renddel vagy – végső értelemben az isteni, emberi szempontból pedig a természeti – törvénnyel hozható összefüggésbe, tehát hangsúlyosan nem evilági szempontok érvényesülnek a megítélésében.

Ebben az összefüggésben jól megjeleníti a modern, nyugati⁸ vallásos álláspontot Albert Schweitzer, akinek az *Indiai gondolkodás és annak fejlődése*⁹ című munkájához – amelyben a szerző a hinduizmus túlságosan másvilágra (pontosabban világfelettire) összpontosító voltát állítja szembe a kereszténység (szerinte) szofisztikált másvilágra irányultságával – Sarvepalli Radhakrishnan filozófus, India második államelnöke az alábbiakat fűzte hozzá: „Az ellentét véleményem szerint nem annyira a hinduizmus és a kereszténység között, mint a vallás és az önelégült humanizmus között van. Miközben a vallást sokkal komolyabban veszik Keleten, a nyugati élet domináns jellemzője a humanizmus. A hindu vallás, mint minden igazi vallás, lényegét tekintve »másvilági«. A világot a másvilág pusztá előcsarnokaként és gyakorlóterepeként ábrázolja; az élet egyedül e másvilágon valódi, pompás és maradandó... Követői idegenként és zarándokként írják le magukat a földön. Legtisztább képviselői a szentek és a mártírok.”¹⁰ Radhakrishnan válaszából pontosan kitűnik, hogy a kereszténység lényegét – annak eredeti formájában – jobban megragadja, mint az ebből a kultúrkörből származó, ebben szocializálódó, egyébként lelkész Schweitzer.¹¹ Az etikával kapcsolatban Radhakrishnan így folytatja: „Bármely etikai teóriának a metafizikán, a magatartás és a végső valóság közötti kapcsolat filozófiai koncepcióján kell nyugodnia. Ahogyan elgondoljuk a végső valóságot, úgy viselkedünk. A látomás és a cselekvés együtt járnak.”¹² Az idézett gondolatok nem a két

szerző miatt érdekesekek, és az esetlegességek nem is tartanak számot érdeklődésünkre, ami itt lényeges, az etika metafizikai megalapozottsága,¹³ másként szólva: mind a világban követendő viselkedésmód, mind annak szabályai a világon túli, világfeletti rend függvényei.¹⁴

A bűn a fentieknek megfelelően minden esetben a rend megsértése, áthágása. A bűnnel legszorosabban összefüggő fogalmak közé tartoznak: az igazság, a törvény, a rend, a cél, valamint az út, s ez utóbbihoz kapcsolódóan az elfordulás, az odafordulás. Az igazság, a törvény és a rend mind a *lex aeterna* különböző arculatai, azaz az isteni törvényé, amely nem más, mint az isteni bölcsesség,¹⁵ mely mindent adott célhoz rendel. Ez az örök törvény jelenik meg a *Brihadáranjaka-Upanisad*-ban is: „De a Brahman még nem teljesedett ki. Megteremtette magából a törvényt (dharma), egy őt magát felülmúló formát. A törvény az uralkodó hatalma felett álló uralkodói hatalom. Ezért a törvéynél nincs hatalmasabb. [...] A törvény az igazság maga. Ezért mondták a régiek: »Ha az ember igazságot mond, törvényt jelent ki; és ha törvényt mond, igazságot jelent ki. A törvény és az igazság egy és ugyanaz.«¹⁶ Különböző szempontokból közelíthetjük meg a bűnt, attól függően, hogy az ember mint *homo viator* (szpirituális szempont), vagy a változatlan igazság, rend és törvény (intellektuális, metafizikai nézőpont) kerül a középpontba. E kettőt a rítus és a rituális viselkedés, magatartás és cselekvés köti össze egyfajta közvetítőként,¹⁷ amennyiben a rítus az örök rendnek és törvénynek megfelelő cselekvés, amely a világ rendjét is fenntartja és biztosítja.¹⁸ Így válik érthetővé, hogy lehetetlen és emellett rendkívül félrevezető morális szempontból megítélni ritualizált normák mentén cselekvő civilizációkat, beleértve a középkori Európát is. A rítusok, megfelelően végezve, a morális életet is fenntartják.¹⁹ E tekintetben tökéletesen mindegy, hogy az ember miként érez akár az elvégzendő rítussal, akár a neki adatott, szabályosan élendő étellel kapcsolatban, hiszen ez csak az illető aktuális lelki diszpozícióját és sok esetben az érzékeknek alávetett voltát mutatja.²⁰ Az akarat szabadságának kérdése is szorosan ide kapcsolódik, hiszen az ember hagyományosan nem akkor szabad, ha azt tesz, amit akar, hanem akkor, ha tökéletesen aláveti magát az isteni akaratnak, ha úgy tetszik, tökéletesen az Isten reá vonatkozó tervének megfelelően viselkedik. Ezért mondja Canterburyi Szent Anzelm, hogy a „bűn nem más, mint nem adni meg Istennek, amivel tartozunk. [...] Az ésszel bíró teremtmény teljes akarata alá kell legyen vetve Isten akaratának.”²¹ Természetesen ez magának az iszlám szónak a jelentése is, tudniillik az Isten akaratának való alávetés,

ebből következően a muszlim az, aki önmagát aláveti Isten akaratának. A valódi szabadság ebben az értelemben éppen abban áll, hogy az ember szabad lehet a világgal és a kontingens létezőkkel szemben. Iamblikhosz ezt a következőképpen fogalmazza meg a püthagoreusokkal kapcsolatban: „Valamennyi szabály, amelyet a cselekvéssel vagy a cselekvéstől való tartózkodással kapcsolatban meghatároztak, az istenivel való érintkezést tartja szem előtt. Ez maga az ő alapelvük. Az egész élet az isten követésére van berendezve, és filozófiájuknak az az elmélete, hogy nevetséges dolgot művelnek azok az emberek, akik máshol keresik a jót, mint az isteneknél. Ahhoz volna ez fogható, mintha valaki egy király országában valamely polgárt halmozná el tiszteletével, a mindeneken uralkodó királlyal pedig nem törődne...”²² Aligha lehet kétséges, hogy mind a szabadság, mind az akarat esetében napjainkban a fentiek szöges ellentétét vallja az emberek többsége, tudomással sem bírva arról, hogy éppen saját, esetleges célokra irányuló akaratuk fosztja meg őket a valódi szabadságtól, amit – természetesen – már tökéletesen birtokolni vélnek.²³

Aquinói Szent Tamás azt mondja, „a bűn a megfelelő rendet [tudniillik az ember Istenre mint végső célra irányulását] nélkülöző cselekedet”.²⁴ Ez szoros megfelelésben áll Szent Bonaventura meghatározásával, aki a bűnről mint hiányról és leromlásról beszél, amelynek során a teremtett akaratban leromlik a mérték, a forma és a rend.²⁵ Canterburyi Anzelm szerint az ember a bűnnel „megzavarja a világegyetem rendjének, azaz szépségének öbenné megnyilvánuló darabját”.²⁶ Aquinói más helyen egyenesen azt mondja, hogy „amint az építkezéseknél is azt látjuk, hogy egy művet akkor mondunk jónak és megfelelőnek, ha a szabályoknak megfelel, ugyanúgy valamely emberi cselekedet akkor helyes és erényes, amikor az isteni szeretet törvényével összhangban áll; ha pedig eltér e szabályoktól, nem jó, nem helyes vagy tökéletes”.²⁷ Ezzel szoros összefüggésben kell említenünk a hagyományos művészeteket és a tradicionális civilizációk művészeit is, amelyek az utánzás, a kifejezés és a részesülés alapfogalmai mentén ugyanúgy a törvény, a rend és az igazság valóságai szerint kell, hogy működjenek, ugyanis, ha nem így járnak el, akkor eltérnek a nekik kijelölt céltól, nem valósítják meg azt, amire rendelve vannak, s ezzel mintegy bűnt követnek el.²⁸ Tisztán látszik, hogy nem a ma használatos erkölcs értelmében vetődik fel a bűn egyik esetben sem, e kifejezések sokkal közelebb állnak a hagyományos kozmológiából ismert, tehát a világ rendjével kapcsolatos szövegek nyelvezetéhez. Ennek fényében érthető a kiengesztelődés vagy elégtétel és a büntetés

vallási megalapozottsága is, hiszen ez a rendnek minden tekintetben megfelelő, amint Szent Anzelm mondja: „... mivel a bűnnek a helyes rend szerinti kezelése – ha nincs elégtétel – nem más, mint a büntetés, a bűnös, ha nem kap büntetést, úgy nyer bocsánatot, hogy bűne továbbra is megbontja a rendet. [...] Csakhogy Istenhez nem illik, hogy országában bármit rendezetlenül hagyjon.”²⁹ Ennek szellemében sorolja fel a *Manu törvénykönyve* is a bűnököt, valamint az eltörlésükért végezhető vezekléseket, de ugyanígy említhetnénk az *Ardá Víráz Námagot* is, amely a részletes büntetéseket sorolja fel, vagy éppen Dante fő művét. A modern ember nem véletlenül érzi feszélyezve magát e műveket olvasva, hiszen nagyon kazuisztikusnak tűnnek számára, azonban a rendről és a törvényről mondottakat figyelembe véve kétségtelen, hogy tökéletes összhangban vannak az adott tanításokkal. Az isteni ítélet – amelynek ágensei egyes vallási elképzelések szerint e világban is működnek – e tekintetben megkérdőjelezhetetlen, amint Claudio is mondja Shakespeare darabjában: „Akár az Ég: ha úgy tetszik – kegyelmez, / Ha úgy tetszik – ítél. S ez mind: Igazság!”³⁰

A bűnbánat³¹ és a vezeklés természetesen számos formában megjelenik,³² itt azonban csak a gyónás,³³ azaz a bűnbánat szentségéről emlékezünk meg röviden. Az, hogy a bűn és a gyónás egymással szoros összefüggésben a pszichologizáló tendenciák áldozatául esett, közvetlenül következik a tanulmány elején említett pontokból.³⁴ Egyrészt a pszichológus és a pszichiáter gyakorlatilag átvette a pap helyét, másrészt a papság egy része is kénytelen-kelletlen alkalmazkodik a fennálló helyzethez, amennyiben magát a pszichológus szerepére korlátozza vagy, felvéve ezt a szerepet is, túl nagy hangsúlyt helyez rá. Mindemellett a pszichológia (legtöbb irányzata) számára semmiféle érvénnyel nem bír egyik tradicionális vallás etikája sem, bűnfelfogása pedig még kevésbé. Ismert, hogy a freudizmus milyen károkat okozott e tekintetben is. A pap ideális esetben nem lelki szinten próbálja meg orvosolni³⁵ a bűnt, hanem az isteni Igazság személytelen képviselőjeként vezeti a vallomást tévőt, hogy objektiválja a bűneit, és ezzel (valamint a megfelelő elégtétel elvégzésével) mintegy leválassza őket a saját lelkéről. Ezzel tökéletes megegyezésben mondja a *Manu törvénykönyve*, hogy „amennyit az ember önként bevall az általa elkövetett törvénytelenégből, épp annyi törvénytelenégtől szabadul meg, akár a kígyó a levedlett bőrétől”.³⁶

A bűnnel kapcsolatos felfogásoknak van egy olyan aspektusa, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül. Túl a törvényről és rendről mondottakon, hangsúlyoznunk kell Isten kegyelmes, megkönyörülő voltát, amelyet

főképpen a három ábrahámiai vallás emel ki Isten egyik legfőbb arculataként.³⁷ Jézus Krisztus bűnököt megváltó, de könyörületes és bűnösöknek megbocsátó, azokat visszafogadó voltáról az evangéliumok számos helye tanúságot tesz. Az iszlám különösen kiemelkedő helyen kezeli ezt a szemléletet, a *Korán*ban egy szúra kivételével mindegyik „az irgalmas és könyörületes (megkönyörülő) Isten nevében” kezdődik. „Uratok eltökélte magát az irgalom mellett, úgyszólván aki közületek tudatlanságból rosszat tesz, ám azt utána megbánja és jóvá teszi, annak számára Isten az Elnéző, az Irgalmas.”³⁸ Leo Schaya írja a könyörület dinamizmusáról: „Az »Egyetlenség« és a »Könyörület« az »Uralomban« Szigorként és Kegyelemként nyilatkoznak meg, de erősebb a Kegyelem, mert végtelen Könyörületében az Egyetlen minden lehetőségében Magaként szereti Magát: azt kívánja, hogy minden Ő legyen, ne is legyen más, mint Ő – és így is kell lennie, mert Ő az egyetlen Való.”³⁹ E tekintetben érdemes felidézni Eckhart mester egy beszédét is, amelyben arról beszél, hogy a bűnnek lehetséges pozitív aspektusa is, amennyiben az isteni kegyelem a bűnösnek való megbocsátás által még közelebb vonja magához az embert, s még önzetlenebb törekvésre és istenszeretetre indítja.⁴⁰ Ez természetesen nem a bűn elkövetésére sarkall, csak azt az alapelvet nyilvánítja ki, hogy Isten kegyelme olyan hatalmas és az isteni bölcsesség olyannyira mindent felölelő, hogy a bűnt is képes az ember javára fordítani.⁴¹

Az isteni kegyelem arculatának nyomatékosításából következik a másik emberrel szemben követendő irgalom és könyörület hangsúlyozása is. A Szentlélek elleni bűnök hagyományosnak mondható felsorolásában három a kegyelemmel foglalkozik: 1. Isten irgalmasságában vakmerően bizakodni; 2. Isten kegyelme felől kétségbeesni; 3. Isten kegyelmét másoktól irigyelni. A harmadikhoz kapcsolódik Nagy Szent Leó a bűnbánat szentségéről szóló levelének egy részlete, miszerint „mivel az Isten irgalmának sem a mértékét nem szabhatjuk meg, sem az idejét nem határozhatjuk meg; nála az igazi megtérésre a megbocsátás semmilyen késedelmet nem szenved”.⁴² Anélkül, hogy a Szentlélek elleni bűnök közül az elsőbe esnénk, Szent Bonaventurával együtt talán bízhatunk abban, hogy „az isteni igazságosság nem a méltányos mértéken felül büntet, hanem éppenséggel alatta, amit mindig túláradó könyörületesség kísér”.⁴³

Az ember végső célra rendelt, s esetében e cél nem tettség szerint meghatározható; ez ugyanis a tökéletes boldogság elérése, amely csak az Istenben érhető el, mert a teremtett dolgokban nem tud tökéletes boldogsághoz jutni. Sőt, ha a teremtett dolgokhoz való ragaszkodás által a

lélek „rendezetlenné válik, ez a végső céltől, azaz Istentől – akihez a szeretet által kapcsolódik – való elforduláshoz vezet, s ez a halálos bűn; ha a rendezetlenség elfordulás nélkül való, akkor bocsánatos a bűn”.⁴⁴ Az *aversio*, mint istentől való elfordulás, és a *conversio*, mint a dolgokhoz való odafordulás⁴⁵ magában hordja a spirituális út⁴⁶ képét.⁴⁷ Az út és a bűn kapcsolatát jól mutatja, hogy számos, bűnnel kapcsolatos fogalom az átlépéssel, mellé- és félrelépéssel, valamint a céltévesztéssel áll kapcsolatban.⁴⁸ „Az Én utam az egyenes út, ezt kövessétek! És ne más utakat kövessetek, hogy aztán azok eltérítsenek benneteket Isten útjától!”⁴⁹ Azok, akik elfordulnak Istentől, csak bolyonganak az úton, amint a *Corpus Hermeticum*-ban, valamint a *Korán*-ban is olvassuk: „Tartsatok bűnbánatot, akik csak bolyongtatok eddig, és tudatlanságban voltatok!”⁵⁰ „Vezess minket az egyenes úton, azokén, akik iránt kegyesnek mutatkoztál [...] és ne is a tévelygőkén!”⁵¹ A tudatlanság jelen esetben arra vonatkozik, hogy az értelem nem ura az érzékeknek, és az akaratra sem bír elég erős hatással, hiszen ha mégis így lenne, azaz, ha az értelem átvinné az uralmat a szenvedélyek s ezáltal az érzékek felett, „akkor mind erénnyé alakulnának át”.⁵² A már említett kocsihajtó-szimbolikát felidézve: „az okos ember igyekezzék uralkodni a csábító érzéktárgyak között bolyongó érzékein, mint a kocsihajtó a lovakon”.⁵³ Ugyanígy szól a Buddha is: „Még az istenek is irigylik azt az embert, / aki megszabadult a büszkeségtől, mentes a vágytól, / s leigázta az érzékeit, ahogyan a kocsihajtó / megfékezi a zabolátlan lovakat.”⁵⁴ Szent Bernát egyenesen a lélek önmagától (s ezzel egyúttal Istentől) való elidegenedéséről beszél az érzékek értelem feletti hatalmával kapcsolatban: „Eljön azonban az idő, amikor majd visszatér önmagához, és rádöbben, hogy egy hitvány zsákmány kedvéért kegyetlen módon a saját belsejéből fordult ki. [...] a visszatérésre mindenképp sor kerül, ha előbb nem, a halál után, amikor a test minden kapuja végleg bezárul – azok a kapuk, amelyeken keresztül ebbe a múlandó világba szokott kijárni, hogy csatangoljon és hiábavalóságokkal foglalkozzék. Akkor szükségképpen magában marad, mert magából kilépni nem lel kijáratot.”⁵⁵ Ugyanakkor Suso szerint az érzékek elnyugvása: az Igazság ébredése,⁵⁶ jelentsen ez jót vagy éppen rosszat az ítéletre váró lélek szempontjából. A még életében az érzékektől önmagát visszavonó lélek

bizonyosan nemesebb, mint az, amelyik csak a halál pillanatában, pusztán kényszerűségből szakad el az érzékelhető világtól.⁵⁷ A világ és az érzékek a horizontalitást, a hozzájuk való túlzott ragaszkodás pedig a bolyongást, tévelygést képviselik, míg az Istenhez való odafordulás az egyenes utat és a vertikális dimenziót. Más szimbolika szerint az előbbi a külső, az utóbbi pedig a belső ember sajátja, amiből az is következik, hogy az érzéki életnek mindig a belső ember irányítása alatt kell működnie, azaz folyamatos befelé és Isten felé fordulással kell tevékenykednie a világban, ellenkező esetben a harmonikus rend felborul és helyet ad a bűnöknek.

A fentiek mellett van még egy – számos formában megtalálható – doktrína,⁵⁸ amely rendkívül fontos az erények és bűnök szempontjából. Eszerint a végső, tökéletes állapotban – amelyre az ember hivatott – ezek valósága szükségszerűen megszűnik létezni.⁵⁹ „Még itt, e földön



Guillelmus Perardus:
Summa de vitiis et de virtutibus
XIII. sz.

megszabadult a jó- és rosszhoz tapadás bilincseitől, szívében nincs szomorúság, szenvedély nélküli, tiszta, őt hívom én bráhmánának.”⁶⁰ Az erényeken és a bűnökön, a jó és a rossz gondolatokon való felülemelkedés jellemzi ezt az állapotot, amely a tökéletes és állandó kontempláció, szemben az aktív étellel; az előbbi itt mint a metafizika, az utóbbi pedig mint az etika szimbóluma tűnik fel. Szent Tamás szerint – aki Nagy Szent Gergelyre hivatkozik – az erkölcsi erények⁶¹ a külső cselekvésekhez rendeltettek, míg a kontemplatív élet az aktív élettől való tartózkodás, elnyugvás, tehát az erkölcsi erények nem tartoznak lényegileg a kontemplatív élethez, pusztán abban az értelemben, hogy azok gyakorlása előkészíti arra az embert, hiszen megtisztítja a szívét.⁶² Az erények tehát ennek

okán nem is válhatnak önmagukban álló céllá, mert ezzel is elzárják az utat a tökéletesedés elől; pusztán a célhoz vezető eszközök.⁶³ Ezért mondhatja a Buddha, hogy „a Dharma, amit tanítok, éppen olyan, mint a tutaj: átkelésre szolgál, és nem arra, hogy az ember birtokba vegye. Ha megértettétek, akkor a tanításokat is el kell majd hagynotok, hát még azt, ami bűnös, ami nem felel meg a tanításoknak.”⁶⁴ Evagriosz Pontikosz a következőképpen jellemzi ezt az állapotot, legalábbis ami annak a földi életben elérhető előzetes megízlelését illeti: „Az értelem nem láthatja meg önmagában Isten helyét, ha nem tud felülemelkedni a dolgokhoz kapcsolódó mindenféle képzetben. Erre a felemelkedésre pedig csak akkor képes, ha levetkőzi a szenvedélyeket, melyek éppen az érzékelhető dolgok képzetek által tartják őt megkötözve. Az értelem megszünteti a szenvedélyeket az erények által, az egyszerű gondolatokat pedig a lelki szemlélődés segítségével, de végül ez is megszűnik, amikor megnyilvánul előtte az a fény, amely az imádság idején Isten lakhelyét jeleníti meg.”⁶⁵ Végső és legtökéletesebb értelemben persze ez csak akkor mondható el, ha „vivo autem, iam non ego: vivit vero in me Christus”.⁶⁶ Ő a megszabadult, akinek „már nincs oka tette, sem tétlenségre, s nincs semmi ok, amelyért bármely élőlényhez kellene fordulnia a földön”.⁶⁷ Ő az, aki „tökéletes úgy, ahogy mennyei atyja is tökéletes”.⁶⁸

JEGYZETEK

- 1 DANTE Alighieri: *Isteni színjáték (Paradicsom, VII., 79–81.)*. Ford. NÁDASDY Ádám, Bp., Magvető, 2016, 561. „Solo il peccato è quel che la disfranca / e falla dissimile al sommo bene, / per che del lume suo poco s’imbianca”
- 2 SEUSE, Heinrich: *Suso misztikus írásai*. Ford. KULCSÁR F. Imre, Bp., Paulus Hungarus, Kairosz, 2001, 68.
- 3 Korunk emberén a modern, posztmodern ember értendő, sok (legtöbb) esetben függetlenül annak „vallásos” vagy éppen „vallástalan” voltától. A túlzó leegyszerűsítés mellett megkockáztatható, hogy a különbség csupán az explicit vallásellenességben vagy a vallás bizonyos elemeivel való ellenségességben lehelhető fel.
- 4 A fogalompárt Armin Nassehitől vettem át, noha maga a rátekintés nem új. Lásd NASSEHI, Armin: *Religion und Moral. Zur Säkularisierung der Moral und der Moralisierung der Religion in der modernen Gesellschaft = Religion und Moral: Entkoppelt oder Verknüpft?* Szerk. PICKEL, Gert, KRÜGGELER, Michael, Opladen, Leske-Budrich, 2001, 21–38.
- 5 Bűnről természetesen az angol sin, a német Sünde és a francia péché értelmében beszélünk, félretéve a guilt, a Verbrechen és a crime értelmezési hálóját, amely hangsúlyosan világi értelemben veendő. A magyar nyelvben, mint tudjuk, e megkülönböztetés nem használatos.
- 6 Tanulmányunkban elsősorban a katolikus értelemben vett személyes bűnökről lesz szó, és nem az eredendő bűnről. Az utóbbit szintén rendkívül problematikus és félrevezető morálisan vagy moralizálón értelmezni. Ugyanakkor látnunk kell, hogy az eredendő bűnnel analóg alapfogalmak és az ember létrendi helyzetét meghatározó feltételek szintén ismeretesek és hangsúlyosak a más világvallások doktrínáiban.
- 7 Önmagában az is kérdéses, hogy az etika és a morál fogalmának használata mennyiben jogosult a premodern civilizációk esetében. Azt is mondhatjuk, hogy hagyományosan a bűn és az erény nem morális kérdések. Ennek kapcsán (fenntartásokkal) lásd SIMON Róbert: *A bűn forrásvidéke. Megjegyzések a judaizmus, a kereszténység és az iszlám bűnfelfogás természetrajzához = A kereszténység és az európai tradíció*. Szerk. TALLÁR Ferenc, Bp., Osiris, 2001, 41–86.; Uő: *Etűdök a halálról. Túlvilági utazás a mazdaizmusban és az iszlámban*. Bp., Corvina, 2013
- 8 A nyugati/keleti felosztás mára természetesen e tekintetben sem vagy csak nagyon korlátozottan állja meg a helyét.
- 9 SCHWEITZER, Albert: *Indian Thought and Its Development*. Boston, Beacon Press, 1935
- 10 Radhakrishnan könyve egyébként sok szempontból maga is enged a modern befolyásoknak, de ezzel együtt is érdekes meglátások találhatók benne. RADHAKRISHNAN, Sarvepalli: *Eastern Religions and Western Thought*. New York, Oxford University Press, 1959, 75.
- 11 Ezzel egy pillanatig sem vonjuk kétségbe Schweitzer jó szándékát (noha ismerjük a pokolba vezető út metaforáját), sem humanitárius munkásságát. Mindössze arról van szó, hogy Schweitzer egy – maga által is gyakorolt – erényt nem az azt megillető helyen kezelte, hanem abszolutizálta azt, ezzel is alátámasztva, hogy akár egy erény is minősülhet akadálnak a célhoz vezető úton, amint a későbbiekben látni fogjuk.
- 12 RADHAKRISHNAN: *i. m.* (1959), 80.
- 13 Ebből következően egyértelmű, hogy bármiféle morális válság csak egy más, magasabb szinten meglévő válságnak a tünete, és nem maga a „betegség”.
- 14 A tradicionális, premodern civilizációk metafizikai meghatározottságához lásd különösen GUÉNON, René: *Orient et Occident*. Párizs, Payot, 1924
- 15 Lásd AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologiae*, Ia-IIae, q93. a1. resp.

- 16 *Brihadáranjaka-Upanisad* 1,4,14 = *A klasszikus Upanisadok I–II.* Ford. FÓRIS László, Bp., Filosz, 2016, 32. Természetesen, ahogy a lexnek, úgy a dharmának is számos szintje ismert, és ezek meghatározott hierarchikus viszonyban állnak egymással.
- 17 Vö. KONFUCIUSZ: *Lun yü*, VI., 25. „A mester mondotta: »A nemes ember kiterjedt tudást szerez a könyvekből, viselkedését pedig a szertartásokhoz igazítja; így lesz képes rá, hogy sose térjen le a helyes útról.«” Ford. TÓKEI Ferenc
- 18 Részben ez a magyarázata a rítusok alapvető állandóságának, konzervatív jellegének, legalábbis a szóban forgó civilizációk esetében.
- 19 A rituális versus morális kérdéssel kapcsolatban, elsősorban a konfucianizmus szempontjából nemrégiben jelent meg az alábbi, figyelemre méltó mű: *Ritual and the Moral Life: Reclaiming the Tradition.* Eds. SOLOMON, David, FAN, Ruiping, LO, Ping-cheung, Heidelberg, London, New York, Springer, 2012
- 20 Pedro Calderón de la Barca nagyszerű művében *A világ nagy színházában* a Törvény többször is így szól: „Obrar bien, que Dios es Dios.” „Munkálkodj jól/helyesen, mert Isten az Isten.” Calderón e darabja egyébként is feltűnően jól példázza az élet és az életvezetés ritualizált, ha tetszik, szerepszerű voltát a tradicionális társadalmakban.
- 21 CANTERBURYI SZENT ANZELM: *Miért lett Isten emberré?* = *Canterburyi Szent Anzelm összes művei.* Ford. DÉR Katalin, Bp., Szent István Társulat, 2007, 266.
- 22 KIRK, G. S. – RAVEN, J. E. – SCHOFIELD, M.: *A preszókratikus filozófusok.* Ford. CZISZTER Kálmán, STEIGER Kornél, Bp., Atlantisz, 2002, 497.
- 23 A hagyományos (platóni, indiai és keresztény) szimbolikához fordulva arról van szó, hogy egy magáról nem tudó kocsihajtó éppen elszakadó gyeplőket dob be a megvadult, idomítatlan lovak közé.
- 24 „peccatum est [...] actus debito ordine privatus.” AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologiae*, Ia-IIae, q.72. a1. ad2.
- 25 SZENT BONAVENTURA: *A hit rövid foglalata.* Ford. DÉR Katalin, Bp., Kairosz, 2008, 99.
- 26 CANTERBURYI SZENT ANZELM: *i. m.* (2007), 270.
- 27 AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkról és a Tízparancsolatról.* Ford. GECSE Gusztáv, Bp., Seneca, 1994, 186.
- 28 Tulajdonképpen az általunk céltévesztésként, rendtől és törvénytől való eltérésként értelmezett bűn és az ezzel szorosan összefüggő ideák sok esetben maradéktalanul alkalmazhatók a tradicionális művészetszemlélet területén, hiszen a premodern civilizációkban, azok metafizikai meghatározottságából fakadóan minden mindennel összefügg, és az egyes rátekintések mindig analogikus megfelelésben állnak egymással. Vö. COOMARASWAMY, Ananda Kentish: *Keleti és keresztény művészetfilozófia.* Ford. KELEMEN Renée, Bp., Arcticus, 2000; BURCKHARD, Titus: *A szakrális művészet lényegéről a világvallások tükrében.* Ford. PALKOVICS Tibor, Bp., Arcticus, 2000; lásd különösen az *Ars Naturae* folyóirat valamennyi számát.
- 29 Canterburyi Szent Anzelm: *i. m.* (2007), 267.
- 30 SHAKESPEARE, William: *Measure for measure* (Szeget szeggel). I., 3. Ford. MÉSZÖLY Dezső. A cím természetesen sokkal inkább *Mértéket mértékkel*, ezáltal is az isteni rendre és rendezőelvre utalva. Shakespeare e darabja különösen értékes a bűn, az erény, az isteni igazságosság és kegyelem szempontjából, amennyiben a néző, illetve olvasó nem a történet felszínére összpontosít.
- 31 A mai napig a legszisztematikusabb gyűjtés a témában: PETTAZZONI, Raffaele: *La confessione dei peccati I–III.* Bologna, Zanichelli, 1928–1935
- 32 Az ázsiai vallások bűnbánati „rendtartásairól” lásd *Sins and Sinners. Perspectives from Asian Religions.* Eds. GRANOFF, Phyllis, – SHIHONARA, Koichi, Leiden, Boston, Brill, 2012
- 33 A gyónás lehetőségén kívül nem árt emlékeztetni egy, már az ókeresztény kortól ismert bűnbánattartási lehetőségre, a nyilvános vezeklőkére, különösen annak rituális jelentősége miatt. Ennek kapcsán lásd FÖLDVÁRY Miklós István: „*Íme, kivettél e napon...*” *A nyilvános vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusa*” = *Ókor*, 2013, 1. sz., 83–90.
- 34 A tradicionális és modern pszichológiáról lásd BURCKHARD, Titus: *Modern pszichológia = Ars Naturae*, 2011, 3–4. sz., 238–256.; COOMARASWAMY, Rama P.: *Pszichológiai integráció és vallásos szemléletmód* = Uo., 271–285.; COOMARASWAMY, Ananda Kentish: *Az indiai és tradicionális pszichológiáról, avagy inkább pneumatológiáról* = Uo., 316–365.
- 35 Isten legfőbb bíróként és legfőbb orvosként való megjelenítése fontos eleme a tradicionális szimbolikának, az utóbbihoz lásd HANI, Jean: *Isten mesterségei.* Ford. KOCSI Lajos, Gödöllő, Sursum, 2017, 25–38.
- 36 *Manu törvénykönyve*, XI., 229. Ford. BORBÉLY Judit Bernadett, Bp., L’Harmattan, 2019, 354.
- 37 A hinduizmusban és a buddhizmusban ennek hozzávetőleges megfelelője az isteni részvét.
- 38 *Szent Korán*, 6,54. BARANYI Tibor Imre fordítása
- 39 SCHAYA, Leo: *Az egység szúfi tanítása.* Ford. ISZTRAYNÉ BÍRÓ Anna, Bp., Arcticus, 2001, 40.
- 40 ECKHART MESTER: *Az értelem fénye.* Ford. BÁNYAI Ferenc, Bp., Kairosz, 2010, 142–144.

- 41 Ezért lehet szó a nagyszombati katolikus liturgia egyik központi tételében, az *Exsultet*ben egyenesen a felix culpáról, azaz a szerencsés/boldog vétekről. Tudniillik a bűnbeesés vétkéről, amely oly nagy Megváltót érdemelt.
- 42 DH 309. Lásd DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Bányterenyé, Budapest, Örökmécs, Szent István Társulat, 2004
- 43 SZENT BONAVENTURA: *i. m.* (2008), 110. Ehhez lásd még Eckhart Mester: *i. m.* (2010), 146. „Ha nagyobbak és súlyosabbak a bűneink, Isten mérhetetlenül jobban akarja, hogy tüstént megbocsáthassa azokat [...] s miután az Istenre tekintő bűnbánat felemelt Istenhez, valamennyi bűnünk Isten mélységes-mélyében úgy elenyésszik, hogy [...] bűneink teljességgel semmivé lesznek.”
- 44 AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologiae*, Ia-IIae, q.72. a5. resp.
- 45 Az *aversio* természetesen más kontextusban jelenti a dologtól való elfordulást, míg a *conversio* az Istenhez való odafordulást, megtérést is.
- 46 Latin *via*, arab *taríqa*, szanszkrit *márga*.
- 47 Az egyenes úton járók és a tévelygők szimbolikájához lásd DANTE, Alighieri: *Vendégség*, IV., 12. Ford. CSORBA Győző, SZABÓ Mihály) = DANTE, Alighieri *összes művei*. Szerk. KARDOS Tibor, Bp., Helikon, 1962, 297–298.
- 48 Az újszövetségi görög nyelvben a bűnre legtöbbször használatos szó a *hamartia*. A *hamartanein* eredeti jelentése 'a gerelyvetésnél eltéveszteni a célt'; a latin *transgressio*, 'átlépés', mellélépés, 'áthágás' értelemben használatos; az *error* 'eltérés a jó útról, bolyongás, tévelygés'; a *peccatum* szintén 'a lábakkal és az útról való letérés'-sel kapcsolatos.
- 49 *Szent Korán*, 6,153. Ford. BARANYI Tibor Imre
- 50 *Corpus Hermeticum* (I, 30.). Ford. HAMVAS Endre, Szeged, Lectum, 2010, 116.
- 51 *Szent Korán*, 1,6–7. Ford. BARANYI Tibor Imre
- 52 NÜSSZAI SZENT GERGELY: *Az ember teremtéséről*. Ford. VANYÓ László = *Az isteni és az emberi természetről I.* Szerk. VIDRÁNYI Katalin, Bp., Atlantisz, 1994, 218.
- 53 *Manu törvénykönyve*, II., 88., *i. m.* (2019), 56.
- 54 *Dhammapada*, VII., 94. Ford. FÓRIZS László
- 55 CLAIRVAUX-I SZENT BERNÁT: *A megtérésről*. Ford. FARKASFALVY Dénes, Bakonybél, Budapest, Szent Maurícius Monostor, L'Harmattan, 2008, 82–83.
- 56 SEUSE: *i. m.* (2001), 68.
- 57 Ezen lélek kapcsán mondja Siháb al-Dín Suhrawardí *Egy nap szúfik társaságában* című értekezésében, hogy: „Amikor a belső látás megnyílik, a külső látás mindenre be kell, hogy záródjon, s az ajak becsukódjon, s ez az öt külső érzéket le kell csökkenteni, s a belső érzékeket beindítani[...]
- s ha látna valamit, a belső szemével lássa azt, s ha hallana valamit, a belső fülével hallja azt, [...] és ízlelése (intuícija) a szellem természetéből fakadjon. Ha ez megvalósulna, folyamatosan az egek titkát fürkészné, és minden pillanatban értesülne a láthatatlan világról. Akkor azt kérdezné, mit lát? Azt látná, amit lát, és amit látni kell. [...] És ez az állapot kevesek számára elérhető, mert elhagyni a világot nehéz a méltatlan számára, és a méltóak kevesen vannak a világon.” SOHRAWARDI, Shihabuddin Yahya: *Oeuvres Philosophiques et Mystiques III.* (Perzsa nyelvű kiadás) Eds. NASR, Seyyed Hossein, CORBIN, Henry, Teherán, Institut Franco-Iranien, 1977, 250. (A szerző fordítása)
- 58 Nietzsche teóriája (túl jón és rosszon) az alábbiaknak csupán halvány visszfényt, pontosabban inverzét nyújtja, ő ugyanis nem tesz különbséget az úton járó és a célba érkezett között, gyakorlatilag már azelőtt elhajtja a tutajt, mielőtt a folyóhoz ért volna. A meg-nem-különböztetés bölcsességének eléréséhez azonban szükséges a megkülönböztetés bölcsessége.
- 59 Abban a kérdésben, hogy ez a végső állapot elérhető-e ebben az életben a különböző tanítások nem egyeznek meg.
- 60 *Dhammapada*, 26., 412. Ford. FÓRIZS László <http://a-buddha-ujja.hu/Szutta/Dhammapada-26-fl>
- 61 A cél elérését követően még az isteni erények (a hit, a remény és a szeretet) is megszűnnek, pontosabban átalakulnak. A hit végül átadja a helyét a boldogító színelátásnak, a remény elveszti létjogosultságát, a szeretet pedig megmarad, de *transcendens* formában.
- 62 AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologiae*, IIa-IIae, q.180. a2. s.c.
- 63 Vö. SZENT ÁGOSTON: *De spiritu et littera*, X. 16.
- 64 *Majjhima Nikája*, 22. A kobra-hasonlat. <http://a-buddha-ujja.hu/Szutta/Majjhima-22-cs1>
- 65 BAÁN Izsák: *Evagriosz Pontikosz a gondolatokról*. Bakonybél, Budapest, Szent Maurícius Monostor, L'Harmattan, 2006, 105. Egy ezt megelőző spirituális állomás kapcsán a *The epistle of Privy Counsel* középkori szerzője azt mondja, hogy „ha elérted az összpontosítás állapotát, akkor ne aggódj a következő lépés miatt, hanem csak vond el magad úgy a jó, mint a rossz gondolataidtól.” Lásd *The Cloud of Unknowing and Other Works*. Ed., transl. WOLTERS, Clifton, London, Penguin Books, 1978, 161.
- 66 „Élek pedig többé nem én, hanem él bennem a Krisztus.” Gal 2,20
- 67 *Bhagavad-gítá*, III., 18. Ford. VEKERDI József
- 68 Mt 5,48.